

TILDAGI NORMA, SUBNORMA VA TEJAMKORLIKNI KELTIRIB CHIQUARUVCHI INTRALINGVISTIK VA EKSTRALINGVISTIK OMILLAR

Gulchexra Madaminjanovna Ibragimova

ibragimovagul42@gmail.com

Andijon davlat chet tillari instituti

Annotatsiya: Maqolada norma, subnormal va tejamkorlikni yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi ichki va tashqi omillarning tilshunos olimlar tomonidan o'rganilishi tahlil qilinadi. Tashqi omillar sifatida asosan ijtimoiy-siyosiy munosabatlar orqali til aloqasi natijasida so'z o'zlashtirishni sabablardan biri deyish mumkin. Eksplitsit norma badiiy adabiyotda, rasmiy nutq matnlarida qayd qilinadi, mutahkamlanadi hamda zamonaviy tilda qo'llanish talabiga moslashishadi.

Kalit so'zlar: eksplitsit, implitsit, norma, ijtimoiy-siyosiy, til aloqasi, so'z o'zlashtirish, abbreviatura, qisqartma, oshiqchalik, tejamkorlik

INTRALINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC FACTORS DETERMINING THE NORM, SUBNORM AND ECONOMY IN A LANGUAGE

Gulchekhra Madaminjanovna Ibragimova

ibragimovagul42@gmail.com

Andijan State Institute of Foreign Languages

Abstract: The article analyzes the study by linguists of internal and external factors that cause the emergence of norm, subnormal and economy. As external factors, one of the reasons can be called word acquisition as a result of language contact, mainly through socio-political relations. Explicit norms are recorded in fiction, official speech texts, are consolidated and adapted to the requirements of use in modern language.

Keywords: explicit, implicit, norm, socio-political, language contact, word acquisition, abbreviation, abbreviation, redundancy, economy

1. Kirish

Tilshunoslikda til iqtisodi, tejamkorlik tamoyillari borasida gapirganimizda lisoniy birliklarning ma'lum sabalarga ko'ra qisqarishini tushunamiz. Bu sabablar tashqi va ichki bo'lishi mumkin. Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, tejamkorlik asosida yuzaga keluvchi qisqartirish til taraqqiyotini tasiflovchi hodisa bo'lib, so'zlovchining axborotini oz vaqt ichida tinglovchiga yetkazishga, so'zlovchidan kam energiya sarflashga xizmat qiladi.

2. Adabiyotlar tahlili va metodlar

Tilning normasi yashirin va ochiq formada sodir bo'lishi mumkin.

Dastlab intralingvistik va ekstralingvistik omillar nima ekanligi va ular til normasi, subnormasi va tejamkorligida ianday rol o'ynashi masalasiga e'tiborimizni qaratsak.

Tilshunos olim A.Hojiyevning "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati"da intralingvistikaga "Tilshunoslikning til ichki sistemasi, uning birliklari va kategoriyalarini, til yaruslari va ularning strukturasini ekstralingvistik faktorlarga murojaat qilmay o'rganuvchi sohasi" deb izohlanadi [10, 40]. Bundan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, intralingvistik omil tilning ichki qonun-qoidalari asosida tuzilgan norma, tilni o'zgarish yoki o'zgarmasligining ichki imkoniyatidir.

Ekstralingvistik omillar esa ushbu lug'atda "Til taraqqiyotida ta'sir ko'rsatuvchi obyektiv voqelikka doir shart-sharoitlar. Tilning rivojlanishidagi bunday ekstralingvistik shart-sharoitlarga birinchi navbatda ijtimoiy-siyosiy faktorlar kiradi" deyiladi [10, 110-111]. Bunday kelib chiqib aytish mumkinki, tilga tashqi ta'sir ekstralingvistik omildir. Bunga o'z navbatida til aloqalariga sabab bo'luvchi ijtimoiy-siyosiy, diplomatik aloqalar, savdo-sotiq, harbiy yurishlar sabab bo'lishi mumkin [1, 16]. Natijada, so'z o'zlashadi, tilga tashqi ta'sir bo'ladi va til normasi buzilib, subnorma yuzaga chiqadi. Hatto, tilning ichki-qonun qoidalari ham o'zga til egalari tomonidan tuziladi. Masalan, er.avv. II, I asrlarda Buyuk Britaniya hududlarini bosib olgan rimliklar kelt madaniyati va tilini yo'qotishga harakat qiladi. Lotin tili hukmronlik qila boshlaydi va fonetik, leksik, grammatik qonun-qoidalar lotin tili asosida shakllanadi, kelt tillariga katta ta'sir ko'rsatadi. Natijada, qadimgi ingliz tilining barcha til sistemalari lotin tili qoidalari moslashadi va bu holat ingliz tilining XV-XVI asrgacha deyarli o'z kuchini yo'qotmay saqlanib qoladi. Garchi o'rta asrlarda normand hattotlari ingliz tilidagi matnlarni ko'chirishda o'zlariga tanish bo'lgan tovushlarni olib kirsada, davom etish kuzatilgan. Chunki fransuz tili va uning normand ko'rinishi ham rimliklar istilosi paytida lotin tili ta'sirida bo'lgan.

O.S.Axmanovanning "Словарь лингвистических терминов" [2, 219] lug'atida ham intralingvistik omil A.Hojiyevning izohi bilan bir xil berilgan. Biroq har ikki muallif ekstralingvistik omilni aniq ko'rsatadida, intralingvistik omilni esa "intralingvistik" o'rganuvchi soha sifatida beradi, xolos. Ekstralingvistik omil esa *"относящийся к реалиям, к реальной действительности, в условиях которой осуществляется функционирование и развитие данного языка; относящийся физической, социальной, психологической и.т.п. действительности, рассматриваемой с точки зрения отражения ее в данного человеческого коллектива"* (ma'lum bir tilning ishlashi va rivojlanishi sharoitida amalga oshiriladigan voqelik, real voqelik bilan bog'liq; jismoniy, ijtimoiy, psixologik va boshqa voqelik bilan bog'liq bo'lib, uning ma'lum bir inson jamoasida aks etishi

nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi)", deb izohlanadi [2, 525].

3. Natijalar va muhokama

Tilni o'zida shakllanuvchi norma ichki imkoniyatidan kelib chiqqan holda vujudga keladi. Til normasining majmui ma'lum tamoyillar asosida tasnif qilinadi [3, 87].

1. Tilning yashash shakllari nuqtayi nazaridan tasniflash: adabiy norma, lahjaviy norma, argo va jargonlar normasi va boshq.

2. Nutqning shakliy ko'rinishiga nisbatan tasniflash: yozma nutq normalari, og'zaki nutq normalari.

3. Nutq uslublari nuqtayi nazaridan tasniflash: ilmiy nutq normalari, so'zlashuv nutqi normasi va boshq.

4. Normaning lisoniy materiali, til sathlariga ko'ra tasniflash: fonetik norma, lug'aviy norma, grammatik norma.

5. Kodifikatsiya (normaning ongli ishlanganligi)ga ko'ra tasniflash: qoida ostiga olingan normalar, qoida ostiga olinmagan normalar yoki qonunlashgan va qonunlashmagan normalar.

6. Normani vazifaviy holatiga ko'ra tasniflash: amalga oshgan normalar, amalga oshmagan normalar.

7. Normani ichki lisoniy manbaiga ko'ra tasniflash: til sistemasi orqali belgilangan normalar, til qurilish orqali belgilangan normalar.

Til normalarini tiplari va ularning tasniflash masalasida turlicha qarashlar uchraydi. Jumladan, V.A.Itskovich [5, 74-79] normaning eksplitsit va implitsit xarakterga ega ekanligini uqtiradi [3, 88-89].

Eksplitsit norma qoidalashtirish, qonunlashtirishning predmeti bo'lib, bir qancha til fenomenlarini o'z ichiga oladi. Bu tip norma qonunlashtirilgan va ijtimoiy jihatdan ustunlikka ega bo'ladi. Chunki u tilda yuksak va ideal namuna sifatida mavjuddir. Eksplitsit norma badiiy adabiyotda, rasmiy nutq matnlarida qayd qilingan, mutahkamlangan, hamda zamonaviy tilda qo'llanish talabiga moslangan bo'ladi [3, 89].

Implitsit norma hali to'liq qoidalashtirilmagan, lekin til amaliyotida qo'llaniladigan normadir. U yozma nutqdagina emas, balki og'zaki nutqda ham mavjud bo'ladi. Bu normada bir qancha mualliflarning mavjud normadan o'zicha chetga chiqish holatlari kuzatiladi. Normaning implitsit xarakteri, o'z navbatida, tilda ijtimoiy normalarning mavjudligini isbotlash imkonini beradi.

Yuqoridagi ikki tipdan shuni anglash mumkinki, tilning eksplitsit va implitsit normasi bir tilga xos bo'lishi mumkin. Biz ko'pincha eksplitsit norma deganda tashqi, tildan tashqari, implitsit normani til ichki, o'zidagi hodisani tushunamiz. Qolaversa, yuqoridagi ikki tip bizni qarashimizga zid keladi. Negaki, eksplitsit norma qoidalashgan, implitsit esa qoidalashmagan. Shu o'rinda eksplitsit omillar so'z

o'zlashtirish, yangi so'zlarni kirib kelishi, tarjima orqali kirib kelishi mumkin. Shuningdek, tilni o'zida boshqa sohalarga murojaat qilinganda kuzatish mumkin. Ular dastlab til normasiga bo'ysunmaydi.

Har bir tilning asosiy vazifasi shu jamiyat yashab turgan atrof-muhit, dunyo manzaralarini o'zida aks ettirish va o'zida mavjud bo'lgan til birliklari va shu birliklarning o'zaro andozaviy kombinatorik usullari majmuasidan foydalanib, mazkur jamiyat a'zolari o'rtasida muloqot qilish imkonini yaratishdir. Tilni qay darajada rivojlantirish esa V. Fon Gumboldt "xalqning ruhi" - har bir jamiyat a'zosining aqliy qobiliyati, uning fikrlash faoliyatining mahsuli. Ekstralingvistik omillar va ularni ifodalashda, ta'riflashda inson tafakkurining qay darajada rivojlanganligi, ya'ni til arsenalidan qanday foydalana olishi til rivojlanishining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi [4, 34].

L.G.Prosvirnina o'zining "Экстралингвистическая обусловленность и особенности образования сокращений в английской экономической терминологии" nomli tadqiqotida ekstralingvistik omil borasida quyidagilarga to'xtaladi: Inson faoliyati natijasida nomlanishi kerak bo'lgan yangi tushunchalar va hodisalar paydo bo'ladi, yangi atamalar paydo bo'ladi, eskilarining ma'nolari o'zgaradi. Iqtisodiyotning ingliz tagtilida yangi atamalarning shakllanishi bir qator ekstralingvistik omillar bilan belgilanadi. Jamiyat ongida yangi kontsepsiyaning shakllanishi dunyo haqidagi bilimlarning o'zgarishi va takomillashishi, tegishli lingvistik belgini izlash zarurligini belgilaydigan yangi bilim subyektlarini aniqlash bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Har qanday qonun yoki hodisaning kashf etilishi, insoniyatga atrofimizdagi dunyoni tushunish yo'lida keyingi qadamni qo'yishga imkon beradigan har qanday usul, texnika yoki qurilmani ishlab chiqish va ixtiro qilish doimo ularni nominatsiya qilish uchun shartlarni yaratish zarurligiga olib keladi [7, 10].

YE.E.Kalinina esa hind-yevropa gaplarining evolyutsiyasi fonida german tillarida qolipli qurilishining tipologik mavqei, nemis tilining sintaktik normasi sifatida qolipli konstruksiyaning rivojlanishi, uning sintaksisdagi mustahkamlanishi omillari va nemis tilining lingvistik meyorlari sifatida mustahkamlanishining ekstralingvistik omillarini tadqiq qilgan [6, 23]. Uning qarashicha, hind-yevropa tillarining ayrim dialektlaridagi gaplarning qurilishi tarixda *ega+to'ldiruvchi+kesim* ko'rinishida bo'lgan va keyinchalik bu model *ega+kesim+to'ldiruvchi* ko'rinishiga o'tgan. Sekin-asta bog'lovchili ergash gaplar o'rnini infinitivli birikmalar egaladi. Gapning bunday qisqarishi ommaviylasha boshladi va qolipli konstruksiya sifatida qo'llanildi [6, 9].

Tildan tilga o'zlashayotgan to'liq shakldagi so'z qabul qiluvchi tilda qisqartirilishi mumkin. Bu masala yuzasida A.R.Tursunov o'zining "O'zbek tilshunosligida yasama so'z talqini" nomli falsafa doktorlik ishida munosabat bildirib

o'tgan [9, 20]. Qisqartirilgan shakl bilan to'la shakl o'rtasidagi munosabatda so'zlarning rus tilidan o'zlashish darajasi ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi: qisqartma tarkibidagi har bir qism adabiy tilga to'liq o'zlashgan so'z sanaladi va kalkalash yo'li bilan birinchi qismi qisqartiriladi: *телекамера (телевизион камера), телеочерк, телестудия, телефильм; зоопарк (зоология парки), зоокабинет, зоомагазин, зоомузей; авиазавод, авиапочта, авиабомба, авиабаза* va boshq.

Eksplitsit omil so'z o'zlashtirishda qabul qiluvchi til terminni asl holatida qabul qilgani va o'z ichki imkoniyatidan kelib chiqib, so'zning kalkalab olgan muqobilida farqlar kuzatish mumkin. U ham til meyorini buzilishagi sabab bo'ladi. Masalan, *kasalxona* o'rniga *shifoxona* yoki *poliklinika* terminini qo'llagan ma'qul. Negaki, *касальхона* salbiy bo'yoqqa ega. *Shifoxona* so'zi ham arabchadan o'zlashgan.

Er. avv. I asarlarda Britaniya orollariga rimliklar, milodiy IX asrda skandinavlar, XI asrda normandlar ishlisi paytida ingliz tiliga o'zlashgan so'zlar ingliz tilining fonetik, leksik va grammatik normalariga mos keldi. Masalan, normandlar istilosi davrida o'zlashgan normandcha so'zlar ingliz tili lug'at tarkibidagi so'zni yo tildan siqib chiqargan, yoki boshqa ma'noga ko'chirgan, ayrimlari dublet (*work-labour*)lar hosil qilgan: Fransuzcha *riviere* so'zi o'zlashishi natijasida ingliz tilida mavjud *ea* so'zi tildan izsiz yo'qolgan. Fransuzcha *montagne, automne* so'zlarining o'zlashishi oqibatida inglizcha *beor3, hærfest* (kuz) cъзлари *beads* (marjon, mo'nchoq), *harvest* (hosil) ma'nosiga ko'chgan. Bu so'zlarni o'qilishi normand tilida qanday bo'lsa, XVI asrda ingliz tilining fonetik mayori ishlab chiqilmaguncha shundayligicha qolgan.

Grammatik qo'shimchalar ham o'zlashgan so'zlarga qo'shib yangi so'zlar hosil qildi. Ayrim qo'shimchasi bilan o'zlashgan so'zlar ingliz tili grammatik meyoriga moslashmay qo'shimcha o'zak tarkibida asosdan ajralmay qoldi. Masalan, ingliz tilidagi faqat ko'plikda ishlatiluvchi otlarni misol sifatida keltirish mumkin.

Shuni alohida aytish mumkinki, ingliz yerlarida bo'lgan har qanday istilo ingliz tilining normasini buzilishiga olib keldi. Ingliz tilining qadimgi davrlarda Rim imperiyasi va boshqa istilolar ta'sirida adabiy, leksik, morfologik, orfografik, orfoepik, stilistik, majburiy, ijtimoiy, erkin, lingvistik, sintaktik, diskursiv, matn, publitsistik, ilmiy, diniy normalarning buzilishiga olib keldi. Hozirda ham har qanday tilga o'zlashayotgan so'zlar shu tilning normalarida bo'ysunishi davom etmoqda.

Tilning ichki strukturasidagi o'zgarishlar esa intralinvistik omillar sanaladi. Ularda ham adabiy, leksik, morfologik, orfografik, orfoepik, stilistik, majburiy, ijtimoiy, erkin, lingvistik, sintaktik, diskursiv, matn, publitsistik, ilmiy, diniy normalarning saqlanishi, ayrim til ichki qonun-talablariga ko'ra buzilishi holatlari kuzatiladi. Bunga tejamkorlik tamoyili ham sabab bo'lishi mumkin.

L.A. Samboruk til tejamkoriligidagi implitsit omillari sifatida 1) til iqtisodining 1) leksik-semantik, 2) grammatik, 3) fonetik sathdagi vosita va shakllarini tadqiq qilgan [8, 154-159].

1. Til iqtisodining leksik-semantik vositasi sifatida virtual aloqa jarayonida turli abbreviaturalardan foydalaniladi. Bunda suhbat jarayonida birlashmalarning nomlarini va maxsus atamalarni eslab qolish, tushunish va o'z-o'zidan so'zlashuv nutqida takrorlash, universitet muhitida akademik unvon, maqom, lavozim va ta'lim muassasalari nomlarini qiyin bo'lganda, universitet suhbatlarida ilmiy unvonlar, maqomlar, lavozimlar va ta'lim muassasalari nomlarini aytilganda qisqartmalardan 31,4% gacha foydalaniladi:

1) *"Anyone starting a course at DSL in 2022? I'm gonna do the MFA in acting!"* (Manchester) DSL = Digital Subscriber Line; MFA = Master of Fine Arts.

Faoliyati universitet bilan bog'liq shaxslar nutqida adresantning emotsiyasi va g'oyasini ifodalovchi ekspressiv abbreviaturalar qo'llaniladi. Bu guruh qabul qiluvchining olgan xabariga javobi tushunchasini o'z ichiga oladi:

1) *"Omg that sounds so bad and nerve wracking"*. (Stanford). OMG - Oh my God;

2) *"No off ense, man, but MYOB"* (California). MYOB = mind your own business.

Virtual muloqotda grafik qisqartmalar 1) umumiste'moldagi (*e. g., etc, max, min*), 2) harf-sonli (*be4; str8; some1*), 3) so'z o'rniga ramzlardan foydalanuvchi (*ZZZ.; some £; 50 %*) turlarga ajratiladi [8, 156].

Bundan kelib chiqqan holda biz sonli qisqartma turini aniqladik. Bunda har bir sonning o'zi va bosh harfi sur'at-mahraj sifatida olinadi. Masalan, men deyish uchun 20 soni va *m* harfining 20 soni ichida nechanchi tartibda kelishi olinadi va shu tariqa davom etadi: $20^6 7^1 10^2$. Bunday qisqartmalarni asosan sevgi maktublarida kuzatish mumkin bo'lgan. To'g'ri, hozirgi davr yoshlari ishlatmasligi mumkin, lekin 1980-1990-yillarda maktablarda urf bo'lgan. Bunday yozuvdan maktab o'quvchilari foydalanishgan va u jargon sifatida o'quvchilarga tushunarli bo'lgan, xolos.

L.A.Samboruk leksik sathda til tejamkorligini universitet talabalari suhbatlarida o'rtacha 24,75%ni tashkil qiluvchi turli so'z yasalishi orqali paydo bo'lgan neologizm qisqartmalar va so'z birikmalari tashkil qiladi, deydi [8, 156]:

1) *"There is a PowerPoint feature to record a presentation and dub over audio slide"* (Keele). To dub = to duplicate, to copy.

2. Til iqtisodining grammatik vositasining ahamiyati zamonaviy ta'lim voqeligiga xos bo'lgan bir vaqtning o'zida ma'lumotlarning haddan tashqari ko'pligi va vaqt yetishmasligi, ma'lumot olishning qulayligi va tezligini talab qiladi hamda fikr ifodalash zarurati ko'pincha matn mazmunining siqilishiga bevosita hissa qo'shadigan, ya'ni lingvistik iqtisodning yangi o'zgarishlariga olib keladigan nutqiy majoziy tuzilmalarni kiritishni nafaqat leksik, balki sintaktik sathda ham kuzatiladi [8, 156].

Ingliz tilida soʻzlashuvchi universitet talabalari orasida uzun tuzilishga ega ergash gaplarni bogʻlovchisiz gap mazmunini saqlab qisqa konstruktsiyalardan, qolaversa bir bosh boʻlakli gaplardan muloqotga kirishishda qoʻllanilishini kuzatamiz:

1) *Studying abroad allows you to become more self-confident by pushing you out of your comfort zone, giving you the opportunity to adapt to a new country and ways of life, and encouraging you find creative solutions to new challenges* (Keele) [8, 156].

3. Til iqtisodi (tegamkorligi) fonetik sathda assimilyatsiya hodisasi bilan bogʻliq. Assimilyatsiya hatto yozma nutqda ham kuzatiladi:

1) *"It's all about the context, doncha know?"* (Oxford) Doncha know = don't you know; *"Cardiff don't really care about your UCAT so people really gotta stop saying..."* (Manchester) Gotta = got to; *"I shoulda told you"* (Liverpool). Shoulda = should have.

4. Xulosa

Barcha intralingvistik va ekstralingvistik omillar tilni tejash uchun, ayniqsa soʻzlovchi uchin vaqt tejashga, nutq organlarining oshiqcha kuch sarflamasligi va boshqa jihatlari bilan alohida ahammiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vositov V.A. Ingliz tilidagi turkiy oʻzlashmalar: sotsiolingvistik aspect: Filol.fan.d-ri...diss. - Fargʻona, 2023. - 241 b.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - Москва: Советская энциклопедия, 1966. - 608 с.
3. Бегматов Э.А., Маматов А.Э. Адабий норма назарияси (Адабий норманинг типлари). II қисм. - Тошкент: Наврўз, 1998. - 140 б.
4. Иброҳимхўжаев И., Т.Икромов. Тилдаги тежамкорлик тамойили ва идиоматиклик. www.journal.fledu.uz. Илмий-методик электрон журнал. № 5 (13) / 2016. - Б. 34.
5. Ицкович В.А. Современные аббревиатуры // Русская речь. - М., 1971. - №2. - С. 74-79.
6. Калинина Е.Э. Формирование синтаксической нормы (структурный и социолингвистический аспекты): Автореф. дисс... канд.филол.наук. - Ижевск 2006. - 23 с.
7. Просвирнина Л.Г. Экстралингвистическая обусловленность и особенности образования сокращений в английской экономической терминологии. Автореф.дисс... канд. филол.наук. - Омск, 2011. - 23 с.
8. Самборук Л.А. Средства языковой экономии в современном англоязычном образовательном дискурсе на разных уровнях языковой экономии. Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. 2022. Т. 28, № 4. - С. 154-159.

9. Турсунов А.Р. Ўзбек тилшунослигида ясама сўз талқини: Филол.фан.бўйича фал.докт...дисс.автореф. - Бухоро, 2021. - 52 б.
10. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1985. - 144 б.